

Кулікова Анна  
(Харків)

## НАУКОВА СПАДЩИНА М.М. ЛУНІНА (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОГО)

Професор Харківського університету Михайло Михайлович Лунін (1807-1844 рр.) належить до числа тих небагатьох учених, які в першій половині ХІХ ст. починали дослідження й викладання всесвітньої історії в університетах Російської імперії. Вивчення його життя й науково-педагогічної діяльності має важливе значення як для всебічного висвітлення історії Харківського університету, що в 2005 р. відзначив свій 200-літній ювілей, так і для характеристики вітчизняної історіографії всесвітньої історії.

М.М. Лунін прожив усього-на-всього 37 років. Його робота в Харківському університеті тривала формально 9, а фактично 8 років, тому що в червні 1843 р. він важко захворів і через це не зміг виконувати в повному обсязі свої професорські обов'язки. Але за порівняно короткий час своєї науково-педагогічної діяльності М.М. Лунін здобув безсумнівний авторитет блискучого університетського викладача й вченого-історика, що подає великі надії.

За словами М.І. Костомарова, М.М. Лунін «був безперечно одним із кращих викладачів Загальної історії, які коли-небудь, були в наших університетах»<sup>1</sup>. За свідченнями сучасників М.М. Луніна, його лекції, що включали лише незначну частину матеріалу, який був зібраний та осмислений професором, являли собою видатне явище в тодішньому університетському житті. «Зміст Лунінських лекцій, – свідчив М.П. Де-Пуле, – настільки був повний, що історичні праці московських учених, що з'явилися пізніше, для учнів Луніна не представляли собою нічого особливого»<sup>2</sup>.

Уже перші публікації молодого харківського дослідника звернули на себе пильну увагу вітчизняних і закордонних учених. Учень М.М. Луніна В. Пашков згадував: «Коли в... «Москвитянине» були надруковані 2 чудові статті професора Луніна... то французи відгукнулися так: “у наш час 3 знаменитих учених з загальної історії: Гізо перший, Мішель Лунін другий, а Гердер третій”. Німці відгукнулися так: “Гердер перший, Мішель Лунін другий, а Гізо третій”. Але Погодін<sup>3</sup> фактично й вірно довів, що за обсягом й глибиною вивчення всесвітньої історії Лунін був перший, Гердер другий, а Гізо третій з-поміж знаменитих істориків»<sup>4</sup>.

Однак через те, що М.М. Лунін пішов з життя задовго до досягнення віку наукової зрілості вченого-гуманітарія, він не реалізував усі свої творчі задуми. Він встиг опублікувати лише п'ять робіт. Три з них мають важливе значення для характеристики його загальноісторичних поглядів та оцінки їм різних історіографічних шкіл<sup>5</sup>. Дві з історії Індії<sup>6</sup> і Стародавнього Риму<sup>7</sup> – відносяться до числа робіт загального характеру. І лише одна з опублікованих робіт М.М. Луніна присвячена конкретно-історичній проблемі. Це – його докторська дисертація, що була написана латинською мовою: “Prolegomena ad res Achaeorum” («Передмова до історії ахейців»). У різних довідниках і роботах про М.М. Луніна вказується, що ця робота була опублікована в Дерпті в 1832 р. Але нам не вдалося відшукати це видання. Крім того, у статті М. Попова про М.М. Луніна в «Російському біографічному словнику» згадується ще ряд робіт, що нібито були опубліковані харківським ученим в «Москвитянине» та «Журнале Министерства Народного Просвещения». В їх числі автор називає такі публікації: «Про розвиток християнства», «Про муніципальну систему древніх», «Про конституції Римської імперії», «Погляд на різноманітні й нескінченні вторгнення диких варварів». Цей перелік автор розглянутої статті закінчує багатозначним «та ін.»<sup>8</sup>. Але, переглянувши всі номери «Москвитянина» й «Журнала Министерства Народного Просвещения» за 1835-1845 рр., ми не

виявили в них публікацій, які називає М. Попов, можливо, їх варто шукати в інших виданнях.

З рукописних робіт М.М. Луніна, про які не згадується в літературі, варто назвати виявлену нами у Відділі рідкої книги ЦНБ ХНУ невелику за обсягом, але дуже глибоку за змістом статтю «Значення історії та її розділення»<sup>9</sup>. Вона становить значний інтерес для розуміння методологічних поглядів харківського вченого.

Але головною справою життя М.М. Луніна була його неопублікована праця з всесвітньої історії. Рукопис цієї праці має довгу, складну й ще до кінця не з'ясовану історію В 1841 р. у журналі «Москвитянин» під рубрикою «Наукові й літературні новини» був опублікований невеликий допис. У ній говорилося: «Г[осподин] Лунін у Харкові має намір видати великий твір з Загальної історії. Радіємо чуткам й бажаємо швидкого здійснення. Приклад г[осподина] Неволіна<sup>10</sup> повинен знайти послідовників. Вінці переможцям готові – на арену, на арену, молоді Російські Вчені!»<sup>11</sup>. Від часу публікації цього допису до смерті М.М. Луніна пройшло три роки. Чому ж твір, який автор мав намір опублікувати (саме опублікувати, а не написати, не підготувати до публікації. – Г.К.) так і не був надрукований? Відповісти на це питання ми поки не можемо. Замість радісного повідомлення про покладання на голову М.М. Луніна вінця переможця (повідомлення, що, здавалося, мало б з'явитися услід за таким багатообіцяючим анонсом) у тому же «Москвитянине» з'явилася «Звістка про кончину професора Луніна», що була написана А.П. Рославським-Петровським<sup>12</sup>. Про наукову спадщину покійного в цьому повідомленні говорилося наступне: «Дуже шкода, що передчасна кончина професора (Михайло Михайлович помер на 39 році від народження<sup>13</sup>) не дозволила йому підготувати до видання повний курс науки, про що, здається, він думав останнім часом. Але ми сподіваємося, що найкращі з його слухачів, маючи чудовий запас матеріалів у записках, залишених покійним, займуться обробкою окремих частин Історії і тим віддадуть належну данину пошани пам'яті улюбленого наставника, який, без сумніву, буде жити довго в їх вдячних серцях!»<sup>14</sup>. Ці слова викликають ряд нових запитань. Чому автор «Повідомлення» так розпливчасто-невизначено називає роботу М.М. Луніна «повним курсом науки»? Чому А.П. Рославському-Петровському «здається», що М.М. Лунін хотів підготувати до видання цю працю? Адже в повідомленні з «Москвитянина», що наводилося нами, говорилося про те, що М.М. Лунін «має намір видати великий твір про Загальну історію» (курсив наш. – Г.К.). Крім того, зазвичай після смерті видатних учених їх колеги створюють спеціальну комісію, що складає опис рукописів, класифікує їх, готує до видання й, нарешті, видає. Чому колеги М.М. Луніна, і насамперед сам А.П. Рославський-Петровський, не зробили цього? Чому «не була принесена належна данина пошани пам'яті улюбленого наставника»?

Спогади В. Пашкова викликають нові запитання. Цей автор писав: «Коли він (М.М. Лунін. – Г.К.) у помер Києві, то професори Срезневський і Валіцький гаряче було схаменулися й хотіли видати повний курс ґрунтовних лекцій Луніна, але, на жаль, через нестачу коштів, не могли зробити цього. Коли учень Луніна – Рославський-Петровський почав читати загальну історію, то університет доручив йому зібрати повний екземпляр лекцій Луніна й віддати в університетську бібліотеку. Але Рославський-Петровський не тільки не виконав бажання університету, читаючи історію років 20, але й по смерті своїй нічого не залишив у себе із чудових лекцій свого вчителя»<sup>15</sup>. Звичайно ж, «нестача коштів» – це споконвічне наше лихо від сивої давнини й до новітніх часів. Але чому, незважаючи на «нестачу коштів», А.П. Рославський-Петровський випустив у 1844 р., тобто в тому ж році, коли помер М.М. Лунін, другим (!) виданням свої «Лекції статистики» під новою назвою «Керівництво до статистики»? Чому через рік після смерті М.М. Луніна, тобто у 1845 р., в університеті знайшлися «кошти» для видання роботи того ж А.П. Рославського-Петровського «Досвід порівняння народонаселення в Росії й деяких інших Європейських державах»? І без цих питань ясно, що причини того, що рукопис М.М. Луніна так і не був виданий, варто шукати не в матеріальній сфері, а в сфері моралі й духовності.

Крім рукописів самого М.М. Луніна, залишалися ще студентські конспекти його лекцій. М. Де-Пуле відзначав, що «студенти, навіть ті, що не дуже сумлінно вчилися, зберігали й збирали його записи, як такий учений труд, що складе епоху в історії російської науки», що «... на Україні, у губерніях, що утворюють харківський навчальний округ, і навіть у Новоросії й тепер ще, тобто 30 років після смерті Луніна, не в одному сімействі можна зустріти його записи, хоча й розрізнені»<sup>16</sup>.

В.П. Бузескул писав про те, що «гарні списки» лекцій М.М. Луніна були й у Г.С. Шведова, що потім став директором Другої харківської гімназії<sup>17</sup>. В.П. Бузескул також відзначав, що «один з курсів Луніна (щоправда, неповний), читаний в 1840 р., був у наших руках», і дякував Д.І. Багалію за надання цих записів. Однак ані В.П. Бузескул, ані Д.І. Багалій не зробили ніяких спроб для публікації матеріалів, що потрапили до них. Можливо, хтось зазначить: вони вважали, що робота Луніна на початку ХХ ст. з точки зору науки їх часу застаріла. Але не будемо забувати про те, що Д.І. Багалій і В.П. Бузескул, були відомими фахівцями у галузі історіографії. Тому вони не могли не розуміти того, що праця М.М. Луніна завжди буде представляти значний історіографічний інтерес як перша спроба створення в Російській імперії узагальнюючої праці з загальної історії. У цьому зв'язку ми не можемо не привести надзвичайно глибокого висловлення А.А. Пучкова про значення лекційних курсів в університетах Російської імперії другої половини ХІХ ст.: «Підготовка до лекцій з того чи іншого предмету й самі ці лекції в той час були унікальним за своїм значенням *науковим явищем* (курсів наш. – Г.К.). Якщо тепер підготовка до лекції й саме її читання потребує від лектора лише загальної орієнтованості в предметі викладу й опори часом на неосязну масу підручників і навчальних посібників з даного курсу, які завжди під рукою доступною мовою, то подібний процес в університетському житті другої половини ХІХ ст. – це те ж саме, що серйозна джерелознавча наукова праця. Ніяких підручників з готовими курсами не було... Підготовка до лекції, повторюю, була справжньою науковою працею»<sup>18</sup>. Підкреслимо, А.А. Пучков говорить про лекційні курси другої половини ХІХ ст. А М.М. Лунін не дожив до середини ХІХ ст. Його робота була першою працею такого роду в Російській імперії! Тому і Д.І. Багалій, і В.П. Бузескул не могли не усвідомлювати того, що публікація праці Луніна додасть до ореолу їх *alma mater* декілька яскравих променів. Чому ж вони, потримавши у своїх руках безцінні рукописи, знову занедбали їх, прирікаючи працю всього життя видатного вченого, подвижника науки на подальше забуття? З цього приводу можна висунути ряд припущень. А можна й просто помовчати. Адже в деяких випадках мовчання буває краще за всілякі здогади.

Куди подівся «об'ємистий зошит», яким користався В.П. Бузескул при написанні свого нарису про М.М. Луніна, невідомо. Невідомо також, скільки власників змінили рукописи М.М. Луніна за більш ніж сторіччя їхнього повного забуття. Ми також не знаємо, коли й при яких обставинах потрапили у Відділ рідкісної книги та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна рукописні фрагменти праці М.М. Луніна, що зберігаються там і зараз. На підставі бібліотечного формуляра ми можемо лише констатувати, що їх переглядали доцент ХДУ Г.В. Фрізман й аспірант С.І. Ліман. Однак це не знайшло ніякого відображення в публікаціях Г.В. Фрізмана, а до 2004 р. – і в публікаціях С.І. Лімана. І тільки у статті Л.О. Чувпило згадувалося про те, що деякі рукописи М.М. Луніна зберігаються у Відділі рідкісної книги ЦНБ Харківського університету<sup>19</sup>. Завдяки цій згадці, а також сприянню з боку співробітників ЦНБ авторці даної роботи вдалося зібрати й систематизувати рукописи М.М. Луніна, що зберігаються в бібліотеці Харківського університету. Після цього з'явилася написана нами в співавторстві з Ю.О. Голубкіним стаття про М.М. Луніна, у якій приводилися дані про рукописну наукову спадщину цього вченого<sup>20</sup>. У цій статті між іншим зазначалося, що лунінські лекції з історії Раннього нового часу нами не виявлені. Але нещодавно у Відділі рідкісної книги ЦНБ Харківського університету ми знайшли конспект цих лекцій. На супровідному аркуші зазначено: «Лунін М.М. «Нова історія». Запис лекцій

студентом А. Баришевим»<sup>21</sup>. Знайти будь-які відомості про студента А. Баришева поки що не вдалося.

Нами також була опублікована з коментарями частина праці М.М. Луніна з загальної історії, що присвячена християнству в Римській імперії<sup>22</sup>.

Що ж являла собою ця праця М.М. Луніна в цілому? М.П. Де-Пуле називає її великим курсом загальної історії: стародавньої, середньої та нової<sup>23</sup>. В.П. Бузескул зазначає, що М.М. Лунін «читав не загальний курс свого предмету а переважно курси спеціальні, що обіймали ту або іншу епоху, надзвичайно докладні... які він очевидно підготовляв, щоб надрукувати згодом»<sup>24</sup>. Ознайомлення з частиною рукописної спадщини М.М. Луніна, що збереглася, дозволяє припустити, що вона являє собою текст загальної праці з всесвітньої історії, що була створена на основі лекцій. У рукописі майже немає закреслених місць і виправлень. Досить рідкі описки й повністю відсутні доповнення на полях, без яких неможливо собі уявити текст лекцій, що читалися на протязі ряду років. Стиль ретельно відредагований. Рукопис практично готовий до друку. Тому його, на нашу думку, варто розглядати як першу в Російській імперії «Всесвітню історію». Зовсім не випадково М.П. Де-Пуле писав, що «Лунін обіцяв і зробився б неодмінно другим Карамзіним (у загальній історії), якби не помер так рано»<sup>25</sup>.

Що ж можна сказати про зміст праці М.М. Луніна? В.П. Пашков згадує про великий вступ до нього: «Один вступ його в історію на 50 аркушах чого коштував!»<sup>26</sup>. М.П. Де-Пуле повідомляє, що все, написане М.М. Луніним, могло б скласти 3-4 великих томи, аркушів в 40 кожний<sup>27</sup>. Таким чином, обсяг кожного тому лунінської праці склав би 960 машинописних сторінок, а всієї роботи - 2880 або 3840 сторінок машинопису.

Які ж частини рукопису М.М. Луніна збереглися до нашого часу? З тексту М.М. Луніна, присвяченого історії Стародавнього світу, фактично збереглося 15 зошитів. У них висвітлюються теми з історії Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції та Риму. Історія Стародавньої Індії, Мероїтського царства, Єгипту, Фінікії та Персії характеризується у 10 зошитах.

Збережена частина праці М.М. Луніна, що присвячена історії Стародавньої Греції (зошити 20, 21, 23, 24), нагадує окремі частини тулуба, без ніг і без голови. У двадцятому і двадцять першому зошитах розглянуті наслідки Троянської війни, у двадцять третьому - історія Спарти й Афін до Греко-перських війн, а також історія Афін від Тезея (Тесея) до Солона й від Солона до Аристиди.

Набагато повніше, в порівнянні з рукописом з історії Стародавньої Греції, збереглася частина праці М.М. Луніна, що значиться в Відділі рукописів та рідкісних видань ЦНБ ХНУ як окрема одиниця зберігання під назвою «Історія середніх віків». У цій папці зберігається 42 зошита. Їх загальний обсяг - 486 аркушів. Перший, другий і третій зошити присвячені становищу Римської імперії наприкінці IV - на початку V вв., четвертий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий і частина дев'ятого - історії християнства в Римській імперії. У другій частині дев'ятого, одинадцятому, дванадцятому зошитах розглядається історія появи й розселення варварських племен у Римських провінціях до великого переселення народів, у зошитах з 13 по 21 - велике переселення народів і утворення варварських королівств у Західній Європі. 22-й зошит присвячений загибелі Західної Римської імперії. У зошитах 23 - 27 розглядається історія варварських королівств, що виникли на її руїнах: Остготського, Вестготського, Лангобардського, Вандальського, Бургундського. В 27-му - 36-му зошитах висвітлюється історія Франкської держави, в 37-му - 39-му - історія середньовічної Франції (до правління Людовика VI). В 40-му зошиті характеризується історія завоювання Британії англо-саксами, а в 41-му - нормандського завоювання Англії. Останній, 42-й зошит, присвячений історії датських завойовників і королів.

У зошитах 1-16, які помилково включені в папку з матеріалами з історії Стародавнього світу, знаходиться продовження розділів з історії середніх віків. Вони присвячені історії середньовічної Німеччини (зошит 15) і історії поступового становлення духовної влади, характеристиці духовних

лицарських орденів і чернецтва, а також загальній характеристиці феодальної системи (зошит 16).

Уже згадуваний нами конспект лекцій М.М. Луніна з нової історії, що написаний студентом А. Баришевим, містить у собі сім зошитів. У них висвітлюються: причини Реформації і її подій до 1524 р., Селянська війна, Реформація у Швейцарії, і, нарешті, історія «пізньої» Реформації, тобто Реформації після Селянської війни. Виклад подій доводиться до початку Шмалькальденської війни 1546-1547 рр. Можна зробити висновок, що частина конспекту А. Баришева, у якій характеризувалися події останніх 9 років Реформації (до Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.) загублена. До такого висновку ми приходимо на підставі того, що М.М. Лунін просто не міг раптово закінчити виклад історії Реформації, не довівши її навіть до закінчення Шмалькальденської війни, тобто до поразки протестантів в 1547 р. при Мюльберзі.

А. Баришев не вказав дату написання конспекту. Але якщо навіть припустити, що М.М. Лунін читав розглянутий курс в останньому році своєї викладацької діяльності в Харківському університеті, тобто в 1843 р., то й у такому випадку слід визнати, що це був перший у Російській імперії університетський курс з Ранньої нової історії взагалі й перший університетський курс з історії Реформації, зокрема. Адже курс лекцій Т.М. Грановського (який вважається основоположником російської медієвістики) з історії Західної Європи XV-XVI ст. був прочитаний ним у Московському університеті в 1849/50 навчальному році<sup>28</sup>, тобто через шість років після аналогічного курсу М.М. Луніна. А курс П.М. Кудрявцева, який С.А. Асиновська вважає першим у Російській імперії спецкурсом з історії гуманізму та Реформації<sup>29</sup>, читався вченим в 50-х роках XIX ст. При цьому варто відзначити, що за своїм обсягом лекції М.М. Луніна з історії Реформації анітрохи не поступалися спеціальному курсу П.М. Кудрявцева.

Але при характеристиці лунінських лекцій з Ранньої новій історії ми не повинні ні на мить залишити поза увагою те, що вони з'являються перед нами в записі погано знаючого історію й взагалі недостатньо грамотного студента. Разом з тим навіть таке, що потребує пильного критичного відношення до себе, джерело дозволяє скласти загальне уявлення про погляди М.М. Луніна на проблему Реформації.

На жаль, розділ з історії Хрестових походів і частина рукопису з історії Раннього нового часу, про які згадував М.П. Де-Пуле, нами не виявлені.

Але збережена частина спадщини М.М. Луніна (опубліковані роботи й рукописи), поза всяким сумнівом, заслуговує на те, щоб бути опублікованою. Зараз ми готуємо ці праці до публікації.

### *Резюме*

У статті аналізується рукописна наукова спадщина та публікації видатного вченого, професора Харківського університету М.М. Луніна (1807-1844 рр.). Першим серед вітчизняних істориків він зробив спробу створити узагальнюючу працю з всесвітньої історії, ґрунтуючись на аналізі першоджерел.

### *Summary*

In this paper the manuscripts and publication of the scientific works by outstanding scientist, professor of Kharkiv University M.M. Lunin (1807-1844) are analyzed. M.M. Lunin was the first in our country, who made an attempt to write general work on world history, based on source analysis.

<sup>1</sup> Костомаров Н.И. Литературное наследие. – СПб., 1890. – С. 22.

<sup>2</sup> Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. – 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 89.

<sup>3</sup> У 1841-1856 рр. М.П. Погодін за участю С.П. Шевирева видавав журнал «Москвитянин».



- <sup>4</sup> Пашков В.П. 28-я лекция профессора М.М.Лунина «Мидия» // ВРК ЦНБ ХНУ. – Д. №1129/с.
- <sup>5</sup> Лунин М.М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. – 1835. – Ч. 13. – № 7. – С. 448-470; Он же. О влиянии Вальтера Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1836 г – Харьков, 1836; Он же. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. – 1842. – Ч. 4. – № 8. – С. 112-145; Ч. 5. – № 9. – С.104 -147
- <sup>6</sup> Лунин М.М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. – 1842. – Ч. 4. – № 8. – С. 112-145; Ч. 5. – № 9. – С.104-147; Он же. Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа // ЖМНП. – 1837. – Ч. 15. – № 7. – Отд.2. – С. 1-86.
- <sup>7</sup> Лунин М.М. Несколько слов о римской истории // Москвитянин. – 1841. – Ч.2. – № 10. С. 123-164.
- <sup>8</sup> Попов М. Лунин М.М. // Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – С. 741-742.
- <sup>9</sup> Лунин М.М. Значение истории и ее разделение // ВРК ЦНБ ХНУ. – Д. № 479/с.
- <sup>10</sup> Неволін Костянтин Олексійович (1806-1855 рр.) – відомий історик права, професор Київського (з 1835) та Петербурзького (з 1843 р.) університетів. У замітці, що цитується, мається на увазі його праця «Енциклопедія законодавства» (Т. 1-2. – Київ, 1839-1840), у якій містився великий матеріал з теорії та історії держави і права з найдавніших часів до першої третини ХІХ ст. включно.
- <sup>11</sup> Москвитянин. – 1841. – Ч.2. – №3. – С. 251.
- <sup>12</sup> Рославский А. Известие о кончине профессора Лунина // Москвитянин. – 1844. – № 12. – Ч. 6. – С. 118-121.
- <sup>13</sup> А.П. Рославський-Петровський тут помиляється. М.М. Лунін помер у 37-річному віці.
- <sup>14</sup> Рославский А. Известие о кончине профессора Лунина // Москвитянин. – 1844. – № 12. – Ч. 6. – С. 119.
- <sup>15</sup> Пашков В.П. 28-я лекция профессора М.М.Лунина «Мидия» // ВРК ЦНБ ХНУ. – Д. №1129/с.
- <sup>16</sup> Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. – 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 92-93.
- <sup>17</sup> Бузескул В.П. Профессор М.М. Лунин – «харьковский Грановский»: к столетию харьковского университета. – СПб., 1905. – С. 29.
- <sup>18</sup> Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. – СПб., 2004. – 73-74.
- <sup>19</sup> Чув пило Л.А. История Востока в работах М.М.Лунина // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 485: Історія. – Вип. 32. – 2000. – С. 187-195.
- <sup>20</sup> Голубкин Ю.А., Голубкина А.С. Михаил Михайлович Лунин (первые штрихи к биографии ученого) // Віра і розум. – 2003. – №4. – С. 309-322.
- <sup>21</sup> Лунин М.М. Новая история // ОР ЦНБ ХНУ. – Д. №404/с.
- <sup>22</sup> Лунин М.М. Христианство в Римской империи // Публикацію підготували: Голубкин Ю.А., Голубкина А.С. // Віра і розум. – 2003. – №4. – С. 323-332; 2004, № 5. – С. 172-182.
- <sup>23</sup> Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. – 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 88.
- <sup>24</sup> Бузескул В.П. Профессор М.М. Лунин – «харьковский Грановский»: к столетию харьковского университета. – СПб., 1905. – С. 28-29.
- <sup>25</sup> Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. – 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 113.
- <sup>26</sup> Пашков В.П. 28-я лекция профессора М.М.Лунина «Мидия» // ВРК ЦНБ ХНУ. – Д. №1129/с.
- <sup>27</sup> Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. – 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 113.
- <sup>28</sup> Асиновская С.А. Предисловие // Лекции Т.Н. Грановского по истории позднего средневековья. – М., 1971. – С. 3.
- <sup>29</sup> Асиновская С.А. Гуманизм и Реформация в Европе. Автограф курса П.Н. Кудрявцева // Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное. – М., 1991. – С. 299.